מועדים לשיחה; קריאות חדשות בחגי ישראל — אמפתיה לאויב; על כמה מהלכות פסח ומנהגיו

שני היבטים של חג הפסח מבחינים בינו לבין שני הרגָלים האחרים, שבועות וסוכות. ראשית, המילה "שמחה" והפועל "לשמוח" אינם מופיעים בתורה בקשר אליו. בספר ויקרא נקשרת השמחה בחג הסוכות דווקא. בספר דברים מופיע השורש שמ"ח פעמיים בקשר לסוכות, ופעם אחת בקשר לשבועות. אין שום מצווה מפורשת לשמוח בפסח.

הייחוד השני: הלל שלם נאמר בו רק ביום טוב ראשון (ובחוץ לארץ גם ביום טוב שני של גלויות הצמוד לו). בגמרא ניתן לכך טעם.84ערכין י ע"א-ע"ב. קורבנות המוספים היו זהים בכל שבעת ימי הפסח (במדבר כח, כד). בסוכות הם משתנים מיום ליום. הדבר נותן לכל יום ויום בסוכות מעמד של חג בזכות עצמו, בעוד ימי הפסח כולם אינם אלא חזרה על הראשון.

אך נימוק זה אין בו כדי להסביר מדוע גם בשביעי של פסח אין אומרים הלל שלם. חשבון הימים בסיפור יציאת מצרים85רש"י לשמות י"ד, ה. ממקם את קריעת ים סוף בשביעי של פסח. משה ביקש מפרעה רשות ללכת במדבר עם העם שלושה ימים ולזבוח לה'. כאשר התברר כי היוצאים אינם מתכוונים לשוב, הודיעו על כך לפרעה; זה היה היום הרביעי. הוא ומרכבותיו נסעו ביום החמישי וביום השישי. ביום השביעי בני ישראל עברו בים סוף ושרו את שירת הים. על כן קוראים בתורה בשביעי של פסח בפרשת קריעת ים סוף. בסוגיה בתלמוד הדנה במקורות ההלל86פסחים קיז ע"א. נמנים אירועים היסטוריים שהלל הושר בהם. הראשון בהם הוא אחרי קריעת ים סוף! כלומר, על פי התלמוד, ההלל נאמר לראשונה בשביעי של פסח. ואם כך, בלי קשר למידת החידוש שבקורבנות שהועלו בו, ראוי לכאורה שיאמרו בו – מתי אם לא בו? – הלל שלם.

מדרש המובא בילקוט שמעוני87ילקוט שמעוני, אמור, תרנד. נותן תשובה אחת לשתי השאלות. השמחה אינה מוזכרת בקשר לפסח "משום שמתו בו המצריים". אומרים הלל שלם רק ביום טוב ראשון "משום 'בְּנָפֹל אוֹיִבְךָ אַל תִּשְׂמָח וּבְכָּשְׁלוֹ אַל יָגֵל לִבֶּךָ' (משלי כד, יז)" – כלומר כדי שלא לשמוח לאיד. על הדעת עולה כאן אגדת חז"ל כי בקריעת ים סוף רצו המלאכים למעלה לומר שירת ניצחון, כמו בני ישראל למטה – אך ה' גער בהם: "מעשה ידַי טובעין בים ואתם אומרים שירה?".88סנהדרין לט ע"ב.

השאלה המתבקשת כאן – אם אלוהים השתיק את המלאכים, מדוע לא השתיק את בני ישראל? התשובה הטכנית היא שיש הבדל הלכתי בין הלל הנאמר במקום ובזמן שמתרחש בו המאורע שמודים עליו לבין הלל הנאמר לאחר מכן לציון המאורע ההוא. הראשון הוא ביטוי ישיר של רגש; השני – מעשה של זיכרון. הראשון אינו טעון ברכה, השני כן. על כן אנו מברכים "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לקרוא את ההלל" לפני הלל בבית הכנסת – אך לא כן על שולחן ליל הסדר. בליל הסדר "חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים".89משנה, פסחים י, ה. על כן, בערב זה, סביב שולחן החג, הרינו כבני ישראל בזמנם: אנו חווים חוויה ישירה ואישית. מבחינה תודעתית אנו נתונים בעיצומה של מנוסה ניסית, וליבנו שופע הכרת תודה ותחושת הקלה עצומה. הרגש עוד אינו שקול ומחושב. לעומת זאת, אצל המלאכים (ואצל בני ישראל עצמם, בשנים הבאות), ההלל אינו פרי חוויה בלתי אמצעית. על כן הוא כפוף לכלל "בנפול אויבך אל תשמח", ובמקום לומר הלל שלם אומרים רק חצי הלל.

אותו טעם מופיע גם בהסבר המפורסם שנותן אבודרהם על המנהג להטיף מן היין בשעה שאומרים על שולחן הסדר את עשר המכות: להזכיר לעצמנו את סבלם של המצרים. אולי עיקר הכוונה היא שנצטער על המצרים שסבלו בגלל רשעתו של אדם אחד, פרעה (בעניין אחר אמר משה לה', "הָאִישׁ אֶחָד יֶחֱטָא וְעַל כָּל הָעֵדָה תִּקְצֹף?", במדבר טז, כב). ואולי לוז העניין הוא שראוי לקבל ברגשות מעורבים את פעולתו המכאיבה של הצדק; כמאמר המשורר נתן אלתרמן בשירי מכות מצרים: "כִּי צַדִּיק בְּדִינוֹ הַשֶּׁלַח, – / אַךְ תָּמִיד, בְּעָבְרוֹ שׂוֹתֵת, / הוּא מַשְׁאִיר, כְּמוֹ טַעַם מֶלַח, / אֶת דִּמְעַת הַחַפִּים מֵחֶטְא".90נתן אלתרמן, שירי מכות מצרים, "בדרך נא-אמון", ג, בתוך שירים שמכבר, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1972, עמ' 231. התלמוד קובע כי מצוות "וְאָהַבְתָּ לְרֵעֲךָ כָּמוֹךָ" (ויקרא יט, יח) חלה גם על פושע המתחייב מיתה: "ברוֹר לו מיתה יפה".91סנהדרין נב ע"א. ההמתה צריכה להיעשות באופן נטול כאב ככל האפשר, כי גם אם האיש הזה איבד את זכותו לחיות, הוא לא איבד את מעמדו כאדם.

האם הרגישות הזאת היא תוצר של היהדות הבתר־מקראית, או שמא יש לה בסיס במקרא?

שני עניינים תמוהים בתורה יהיו בעזרנו. האחד הוא ההתעקשות המוזרה של הקב"ה כי ערב צאתם ממצרים ישאלו בני ישראל משכניהם המצרים "כְּלֵי כֶסֶף וּכְלֵי זָהָב" (שמות יא, ב). מה יועילו להם כלי כסף וזהב במסע? ועוד, כפי שהעירו חז"ל, אלמלא לקחו זהב ממצרים לא היו יכולים לעשות את עגל הזהב.92ברכות לב ע"א. אך הפרט הזה אינו זניח ואינו מקרי. ה' ציין אותו באוזני משה עוד בתחילת הדרך, בהתגלות בסנה (שמות ג, כב). מאות שנים קודם לכן רמז עליו לאברהם בברית בין הבתרים: "וְאַחֲרֵי כֵן יֵצְאוּ בִּרְכֻשׁ גָּדוֹל" (בראשית טו, יד). עוד קודם לכן, הדבר אפיין את צאתו של אברהם עצמו מגלותו במצרים: "וְאַבְרָם כָּבֵד מְאֹד בַּמִּקְנֶה בַּכֶּסֶף וּבַזָּהָב" (יג, ב).

לא ייתכן ששנות הגלות והייסורים באו לצורך עשיית עושר בסופן. ברכת שמיים אמורה להימצא לנו בארץ ישראל, לא בגלות. התורה גם אינה דוגלת בלקיחת כסף מרשעים. כדברי אברהם למלך סדום, "הֲרִמֹתִי יָדִי אֶל ה' אֵל עֶלְיוֹן קֹנֵה שָׁמַיִם וָאָרֶץ אִם מִחוּט וְעַד שְׂרוֹךְ נַעַל וְאִם אֶקַּח מִכָּל אֲשֶׁר לָךְ, וְלֹא תֹאמַר 'אֲנִי הֶעֱשַׁרְתִּי אֶת אַבְרָם'" (יד, כג).

ההסבר יימצא לנו במקום מאוחר הרבה יותר – במצוות שחרור עבד בספר דברים:

וְכִי תְשַׁלְּחֶנּוּ חָפְשִׁי מֵעִמָּךְ , לֹא תְשַׁלְּחֶנּוּ רֵיקָם. הַעֲנִיק תַּעֲנִיק לוֹ מִצֹּאנְךָ, וּמִגָּרְנְךָ וּמִיִּקְבֶךָ אֲשֶׁר בֵּרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ תִּתֶּן לוֹ. וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּפְדְּךָ ה' אֱלֹהֶיךָ; עַל כֵּן אָנֹכִי מְצַוְּךָ אֶת הַדָּבָר הַזֶּה הַיּוֹם (דברים טו, יג-טו).

שני יסודות משמשים כאן. הראשון: כאשר משחררים עבד יש לתת לו סיוע ראשוני לכניסה ברגל ימין לחיי החופש. השני, והחשוב יותר לענייננו, הוא הצד הרגשי של השחרור. העבדות משפילה. מתנת הפרידה שהאדון נותן אינה מפצה על שנים של שלילת חופש, אבל יש בה משום מעשה של רצון טוב. היא מבקשת להפחית את הטינה שעבד לשעבר רוחש בדרך כלל למי שהיה אדונו. מטרתה למנוע מעשה נקם מסוג זה או אחר.

המצווה בספר דברים עוסקת בישראלי המשחרר עבד עברי. אבל אין ספק שאותו היגיון עומד מאחורי דרישתו של ה' שבני ישראל יקבלו מתנות מהמצרים. התורה מכוילת על פי טבע האדם. כדברי חז"ל, "לא ניתנה תורה למלאכי השרת".93ברכות כה ע"ב; יומא ל ע"א; קידושין נד ע"א; ובעוד מקומות בתלמוד. השפלה, טינה ותאוות נקם גרמו לחורבנן של ציוויליזציות שלמות.94ראו ז'יראר, האלימות והקדושה. אומה המבקשת לכונן חברה חופשית בריבונותו של אלוהים לא תוכל לעשות זאת על בסיסן. בני ישראל נצרכו לעזוב את מצרים בלי מורשת של שנאה.

אותו היגיון מדריך מצווה מעוררת השתאות: "לֹא תְתַעֵב מִצְרִי כִּי גֵר הָיִיתָ בְאַרְצוֹ" (דברים כג, ח). זהו מן המקרים הבולטים בתורה של כשל לוגי למראית עין. המצרים העבידו את אבותינו בפרך. הם עמדו לעשות בהם רצח עם. איך ייתכן שהדבר מנמק דווקא מצווה שלא לתעב מצרי? הרי ה' אינו רוצה שהעם ישכח את סבלותיו במצרים. להפך: הוא ציווה עליהם שלא לשכוח זאת לעולם, ואף לשחזר את החוויה מדי שנה.

ההסבר הוא זה: אם בני ישראל ימשיכו לנטור למצרים על התנהגותם כלפיהם, יציאת מצרים תישאר לא שלמה: בני ישראל יצאו ממצרים אך מצרים לא יצאה מהם. מבחינה פסיכולוגית, הם עדיין יהיו עבדי העבר. הם יראו את עצמם כקורבנות, וקורבנות אינה מתיישבת עם חירות. קורבנות מגדירה את האדם כאובייקט במקום סובייקט, כנפעל בידי אחרים ולא כאדם פועל הלוקח את גורלו בידיו. קורבנות הורסים, לא בונים. קורבנות מסתכלים אחורה, לא קדימה. כדי להיות חופשי יש להשתחרר מהשנאה. זה טעם המצווה שמשה מנחיל לעם.

מצרים לא נעשתה בתודעה היהודית לסמל הרוע. הכבוד המפוקפק הזה נשמר לעמלק. ההומניזציה של המצרים הובילה את ישעיהו אל אחת הנבואות המפליאות ביותר בספרות הדתית העולמית. יום יבוא, הוא אומר, והמצרים עצמם יסבלו תחת שוטו של שליט רודני. ביום ההוא הם יקראו אל ה', והוא יַעֲנֵם בנס מסוג הניסים שעשה לבני ישראל כשהתענו תחת ידם:

"כִּי יִצְעֲקוּ אֶל ה' מִפְּנֵי לֹחֲצִים, וְיִשְׁלַח לָהֶם מוֹשִׁיעַ וָרָב וְהִצִּילָם. וְנוֹדַע ה' לְמִצְרַיִם, וְיָדְעוּ מִצְרַיִם אֶת ה' בַּיּוֹם הַהוּא".

ואז יבוא יום שה' עצמו יברך את המצרים באומרו "בָּרוּךְ עַמִּי מִצְרָיִם" (ישעיהו יט, כ-כה).

דאגתה של התורה לבל נשלול את אנושיותם של אויבינו היא מנושאי היסוד של ספר יונה. זה השיעור שה' מבקש ללמד את הנביא כשהוא מצמיח לו קיקיון לתת לו צל בשעות היום. כשהקיקיון כמֵש יונה מקלל את גורלו. וכך עונה לו ה' בפסוקים החותמים את הספר כולו:

אַתָּה חַסְתָּ עַל הַקִּיקָיוֹן אֲשֶׁר לֹא עָמַלְתָּ בּוֹ וְלֹא גִדַּלְתּוֹ, שֶׁבִּן לַיְלָה הָיָה וּבֶן לַיְלָה אָבָד – וַאֲנִי לֹא אָחוּס עַל נִינְוֵה הָעִיר הַגְּדוֹלָה, אֲשֶׁר יֶשׁ בָּהּ הַרְבֵּה מִשְּׁתֵּים עֶשְׂרֵה רִבּוֹ אָדָם אֲשֶׁר לֹא יָדַע בֵּין יְמִינוֹ לִשְׂמֹאלוֹ וּבְהֵמָה רַבָּה? (יונה ד, י-יא).

העובדה שהאשורים, אנשי נינווה, היו אויבי ישראל מקדם ואף היו עתידים להחריבה, אין בה כדי להצדיק שתישלל מהם ההזדמנות לחזור בתשובה ולזכות במחילה.

כל אשכול העמדות הזה יוצא מגדר הרגיל – אך הוא עמוד תווך בהבנת יציאת מצרים. חטאם של המצרים היה שהם שללו מבני ישראל את אנושיותם. אם ישראל נועדה להיות היפוכה של מצרים, האנטי־טיפוס שלה, אסור לה לשלול את האנושיות מן המצרים. אסור לנו לשנוא אותם. לא נאמר הלל שלם ביום שהם טבעו בים. בגלל מותם של המצרים נאלמת ה"שמחה" שלנו בחג הפסח – ואינה מוזכרת בתורה כלל.

תגמול אינו נקמה. עונש אינו שנאה. צדק אינו שמירת טינה. המערכת המוסרית של התורה תלויה בהבחנה הבסיסית בין הרגש שהוא בין־אישי לבין המשפט שהוא על־אישי. נקמה, שנאה ושמירת טינה הן מערכות יחסים של אני־אתה. הצדק הוא ההפך מכך: הוא הסירוב העקרוני לתת למערכות יחסים של אני־אתה לקבוע את גורלם של יחידים בתוך החברה. הצדק פירושו שכולם כפופים לתהליך השוויוני של המשפט. התגמול הוא מעשה של השבת הסדר המוסרי לחברה. דבר אין לו עם הנקמה, שהיא בעצם הפקרות. כאשר שוררים חוק וצדק יכולה להתקיים הענשה בלי איבה. בַּחֶברה מבוססת־החוק שהתורה מתווה שונאים האנשים לא את החוטא אלא את החטא.

אחת הסכנות החוזרות ושבות בדתות, ובעצם בתרבויות בכלל, היא מנהגן לחלק את האנושות לנושעים לעומת נאשמים, גאולים לעומת מקוללים, מאמינים לעומת כופרים, בני תרבות לעומת ברברים, בני אור לעומת בני חושך. אין גבול לרָעוֹת שעלולים בני דת אחת להשית על האחרים בשם האל, האמת והצדק, אם הם רואים אותם כמי שאנושיותם פגומה. זוהי תועבה, נבָלה הנעשית נגד אלוהים ונגד האנושות העשויה בצלמו.

הטפת היין בעת אמירת המכות, ההימנעות מאמירת הלל שלם בשביעי של פסח, האיסור לשנוא מצרים: כל אלה ועוד הם ביטוי לעמידתה של התורה על כך שהאנושיות שלנו קודמת לזהותנו הדתית. האדם נברא בצלם אלוהים הרבה לפני שה' כרת ברית עם אברהם ועם בני ישראל. להיות יהודי היא הדרך היהודית להיות אנושי. היא איננה הצדקה לראיית אחרים כאנושיים פחות.

אפשר למצוא ביטוי לכך בתחילת הסדר, בהצהרת "הא לחמא עניא" הפותחת את "מגיד" – על פי פירושו של רבי יעקב עמדן, גדול התורה בן המאה השמונה־עשרה. כזכור, אנו אומרים בה "כל דכפין ייתי וייכול, כל דצריך ייתי ויפסח". מה ההבדל בין שני חלקי המשפט, בין הרעֵב ("כפין") לנצרך? הרב עמדן הסביר בסדור עמודי ושערי שמים שלו שהחלק הראשון מתייחס לשאינם יהודים; יש להזמין את הרעבים שבהם על יסוד העיקרון התלמודי של "מפני דרכי שלום".95משנה, גיטין ה, ט.

אין זה עניין שולי. אנו מצווים לא לשכוח לָנֶצח את המנוצחים, לא לאבד את האמפתיה כלפי בני העם האויב, לא לשלול את אנושיותו של האחר האנושי. אין פירוש הדבר שעלינו להפסיק לרדוף צדק. להפך. אבל החוק הוא דבר אחד, והרגש הבין־אישי הוא דבר שונה. כאשר עומדת להתרגש על מצרים המכה השמינית אומרים חרטומי פרעה למלכם משפט בלתי נשכח: "שַׁלַּח אֶת הָאֲנָשִׁים... הֲטֶרֶם תֵּדַע כִּי אָבְדָה מִצְרָיִם?" (שמות י, ז). השנאה הורסת את השונא, לא רק את השנוא.

כדי להיות חופשיים, עלינו להשתחרר מן השנאה.